

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες (121 βίντεο) ORAL PRESENTATIONS (121 videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33185 & [doi:heal.uoi.12940](https://doi.org/10.12940/heal.uoi.12940). EN Summary follows

Πώς πρέπει να ζούμε: Η νοηματοδότηση του φόβου του θανάτου ως οίστρου της ζωής¹

Κώστας Θεολόγου²

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ), Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών (ΣΕΜΦΕ),
Τομέας Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου (ΑΚΕΔ)

Περίληψη

Το επιχείρημά μας συνοψίζεται στο ότι ο θάνατος ως αφύπνιση της αξίας της ζωής απαντά εμπράκτως στο ερώτημα *ποιο είναι το νόημα της ζωής*. Οι Έλληνες, λέει ο Εμπειρικός (Εις την Οδόν των Φιλελλήνων, Οκτάνα, 1980), ... *έκαμαν οίστρο της ζωής τον φόβο του θανάτου*. Η επιχειρηματολογία μας προϋποθέτει την *αυτονομία* ως προϋπόθεση της ηθικής δράσης στον οίστρο του βίου, και τον ανθρώπινο *συλλογισμό* ως προϋπόθεση για τον *ηθικό συλλογισμό* καθεαυτόν. Η *συνείδηση* και η *αυτονομία* αφορούν σε επιμέρους περιοχές του επιχειρήματός μας. Οι προκειμένες περιλαμβάνουν τη συζήτηση του *κανονιστικού* πλαισίου του θανάτου αναποδράστως σε σχέση με το *κανονιστικό και τροπικό* περιεχόμενο της ζωής, εφόσον το *τέλος* ενυπάρχει σε όλα εκτός από το άπειρο και τις υπερβατικού χαρακτήρα πεποιθήσεις μας. Εάν ο φιλοσοφικός σκοπός της ζωής μας είναι η *αυτογνωσία*, η ιδέα του θανάτου καθεαυτήν μάς σώζει από την τρομακτική βεβαιότητα του τέλους της ζωής μας ως ενός φαινομένου φυσικού! Με άλλα λόγια η *επίγνωση* της έμβιας *εφημερίας* του ανθρώπου οδηγεί δυνητικά στην αναζήτηση της γνώσης του εαυτού και της εκτίμησης των όμορφων στιγμών της ζωής. Η επιλογή ενός τρόπου ζωής, που εκλαμβάνει ως ισοβίως δεδομένες καταστάσεις ευδαιμονίας και παραβλέπει τις πιθανότητες της δυστυχίας ανά πάσα στιγμή, άστοχα οδηγεί στην αφροσύνη «... *φάγωμεν και πίνωμεν*,

¹ 28-4-2017 13:00-14:30 Συνεδρία: Π4 Από το φόβο στη γονιμότητα. Ομιλία 3η: [YouTube=ocBmZOGtlq0](https://www.youtube.com/watch?v=ocBmZOGtlq0) 12:27.
Άρθρο: υποβολή 28-4-2018· αποδοχή 22-6-2022· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι.

Αν οι **σύνδεσμοι** στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να **αναφέρετε** αυτό το άρθρο: Θεολόγου Κ. «Πώς πρέπει να ζούμε: Η νοηματοδότηση του φόβου του θανάτου ως οίστρου της ζωής». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7». Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς. 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Π43: σς 8. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33185> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12940>.

² Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας του Πολιτισμού του Τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου της Σχολής ΕΜΦΕ, ΕΜΠ, Συντονιστής της Θεματικής Ενότητας “Κοινωνική Θεωρία και Νεωτερικότητα” στο ΕΑΠ και Διευθυντής της επιστημονικής επιθεώρησης signum <http://aked.ntua.gr/journal/signum.html>. Σπούδασε Νομικά και Πολιτική Επιστήμη στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με μεταπτυχιακές σπουδές στο Paris-I, Panthéon Sorbonne, στην Κοινωνική Ιστορία και Κοινωνική Θεωρία με τον Jean-Marie Vincent (Σχολή της Φρανκφούρτης). Η διδακτορική διατριβή του εστιάζει στη συλλογική ταυτότητα σε πολυεθνικά αστικά περιβάλλοντα. Διδάσκει στο ΔΠΜΣ Βιοηθική της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία και δημοσιεύσεις στο: <https://ntua.academia.edu/KostasTheologou>. cstheol@central.ntua.gr, cstheol@mail.ntua.gr.

αύριον γαρ αποθνήσκομεν...» (Παύλος, Α' Κορ. 22-23). Οι μεγάλες φυσικές καταστροφές αποκαλύπτουν την ανθρώπινη ασημαντότητα και υποδεικνύουν αναθεώρηση της κοσμοθεωρίας μας, προτρέποντας σε επιλογές με αξιακό περιεχόμενο. Υπερβαίνουμε την ανθρώπινη θνητότητα συμφιλιωνόμενοι με το τέλος του χρόνου μας, που είναι... *ισόβιος*. Εντούτοις, δεν μπορούμε να διατελούμε διαρκώς υπό την επώδυνη και αβίωτη επίγνωση του καταληκτικού τέλους... «Είναι βέβαια και αυτή μια θαυμάσια οικονομία της πάνσοφης και πανάγαθης πρόνοιας του υψίστου, που, στους ανθρώπους, με τη δειλία του θανάτου ανακάτωσε την ελπίδα της ζωής, και με το βέβαιο και αναπόφευκτο της αναχώρησης το άγνωστο της ώρας: για να μη νεκρώνεται η ψυχή από το φόβο και πριν ακόμα έρθει ο καιρός, και για να μην προπεθαίνει από το φόβο, και πριν την ώρα του, ο ταλαίπωρος ο άνθρωπος» (Βούλγαρης, 2005: 81). Χρειάζονται δόσεις λήθης και ακηδίας, ώστε να μην επέλθει θάνατος όχι βιολογικός, αλλά *υπαρξιακός*, που συμβαίνει όταν καταρρέουμε, όποτε μας εγκαταλείπουν οι αντοχές μας. Κοντολογίς, τον βιολογικό θάνατο οφείλουμε *συνειδητά* να τον περιλάβουμε στις εν αυτονομία αποφάσεις ενός *οιστρήλατου* βίου. Ο οιστρήλατος βίος ασφαλώς δεν αποτελεί τη μοναδική εναλλακτική επιλογή. Υπάρχει ο καντιανός τρόπος, ο χριστιανικός-ορθόδοξος τρόπος, η πρόταση της περιπλάνησης των *beatnik*, ο τυχαίος ή ο ασχεδιαστος τρόπος ζωής. Ο οιστρήλατος βίος ως πρόταση περιέχει την σωματικά και πνευματικά αναστάσιμη χαρά της ζωής.

Λέξεις-κλειδιά: πώς πρέπει να ζούμε, νόημα της ζωής, νοηματοδότηση φόβου θανάτου, οίστρος ζωής, υπαρξιακός θάνατος, οιστρήλατος βίος, τέλος του βίου, ισοβιότητα, συνάντηση προσώπων, αέναο ταξίδι αυτογνωσίας, καλός θάνατος, ευ-θάνατος, ώριμος θάνατος, μεθώριμος θάνατος, πρόωρος θάνατος, μετάωρος θάνατος, αθανασία, ευθανασία, δυσθανασία, προθανασία, μεταθανασία, μεταθανάτια μακροζωία, πότε πρέπει να πεθαίνουμε, ΠΠΠ, πότε οφείλομε να πεθαίνουμε, ΠΟΠ, πώς πρέπει να πεθαίνουμε, ΠώΠΠ, γιατί πρέπει να ζούμε, ΓΠΖ, γιατί πρέπει να πεθαίνουμε, ΓΠΠ.

How we should live: Signifying the fear of death as an estrus for life³

Kostas Theologou⁴

Assistant Professor, National Technical University of Athens (NTUA), School of Applied Mathematical and Physical Sciences (SAMPS), Department of Humanities, Social Sciences and Law (DHSSL)

Summary

Our claim sums up that death as an awakening fact of the value of life consists of a practical response to the question about *the meaning of life* itself. *The Greeks*, Andreas Empirikos says ...*turned the fear of death into an estrus of life* (Oktana, 1980). Our argumentation presupposes *autonomy* as a prerequisite for moral action in our life's *estrus* (inspiration) and *reasoning* as a prerequisite for *moral reasoning* itself. *Consciousness* and *autonomy* are part of our argument's premises; they also contain the discussion about the *normative framework* of death inescapably in reference to the *normative and modal* content of life, since the *aim* exists in everything except the infinite and our beliefs of transcendental mode. If the philosophical aim of our life is *self-knowledge*, the very idea of death saves us from the horrifying

³ 28 Apr 2017 13:00-14:30 Session: P4 From fear to fertility. **Speech 3:** [YouTube=ocBmZOGtlq0](https://www.youtube.com/watch?v=ocBmZOGtlq0) 12:27. **Paper:** submitted 28 Apr 2018; accepted 22 Jun 2022; no peer reviewed.

If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10.

Cite this article: K Theologou. «How we should live: Signifying the fear of death as an estrus for life». In: «When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium. University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper P43: ps 8. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33185> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12940>.

⁴ Historian and Philosopher of Culture and Technology. Associate Professor. Department of Humanities Social Sciences and Law, National Technical University of Athens (NTUA). <http://semfe.ntua.gr/en/faculty-members/item/155-theologou-konstantinos>. cstheol@central.ntua.gr.

certainty of the end of our life as a physical phenomenon! In other words, the awareness of human's living *impermanence* virtually orients to the *scouting* and *prospecting* of one-self's knowledge and the appreciation of the fine moments of one's life. Opting for a certain way of life, taking eternal bliss and beatitude as for granted situation and neglecting the possibilities for a major distress and misfortune in any given time, certainly leads to the foolish attitude of «...let's eat and drink for tomorrow we are going to die...» (Paul, *Corinthians*, A' 22-23). The major natural disasters reveal the insignificance of being human and point at revising one's life-theory, by prompting to choices with value content. One may transcend the human mortality by conciliating with our ending in time, which is our *lifetime*. However, one cannot be in a constant state of the unbearable and tough-living awareness of our inevitable outcome and ending. One needs doses of oblivion and delinquency, so that a kind of death does not supervene, not of biological death but of an existential death, one that happens when one collapses, every-time there's a downfall of one's resilience and mettle. In short, *biological death* has to be seriously and *autonomously* considered in one's living-will decisions, so that *a life of estrus and inspirations is fulfilled*. This life of estrus and inspirations surely is not a unique option. There's a Kantian approach, a Christian-Orthodox way, the beatnik generation wanderers in life, the accidental or unplanned life. The option of estrus and inspiration merely *embodies* physically and spiritually-wise the resurrecting *joie de vivre*.

Keywords: *how we should live, meaning of life, giving meaning to fear of death, estrus of life, existential death, estrus-forged life, meeting of persons, perpetual journey of self-knowledge, end of life, good death, mature death, premature death, postmature death, immortality, ephanassia, euthanasia, dysthanassia, prothanassia, metathanassia, posthumous longevity, when should we die, WnSWD, when must we die, WnMWD, how should we die, HSWD, why should we die, WySWD, why should we live, WySWL.*

Εισαγωγή

Η δική μας απάντηση στην διερώτηση ΠΠΠ (*πότε πρέπει να πεθαίνουμε*) είναι ΠΠΖ (*πώς πρέπει να ζούμε*). Και πρέπει να ζούμε με βίο οιστήλατο και συνάμα στοχαστικό. Είναι ευχάριστη συγκυρία να αναφερόμαστε στη ζωή και στον θάνατο σε μια περίοδο Πεντηκοστής, κατά την οποία ακούγεται η προσφώνηση «Χριστός Ανέστη!». Οφείλω να αποφύγω την εμπλοκή σε μια συζήτηση περί την μετά θάνατον ζωή ή περί την αιωνιότητα της ψυχής, ώστε να μην ακυρώσω τον ποιητικής έμπνευσης ισχυρισμό μου, τον οποίο αμέσως διατυπώνω με άλλα λόγια: *το νόημα στον βίο μας το προσφέρει η βεβαιότητα του θανάτου.*

Η αυτογνωσία, ως αρετή του ανθρώπινου βίου ή ως σκοπός της ζωής μας, περιλαμβάνει τη βεβαιότητα του θανάτου μας. Η νοηματοδότηση του βίου μας προϋποθέτει δυνατότητα για *ηθικό συλλογισμό* και ηθική δράση, η οποία όμως απαιτεί την *αυτονομία* που πρέπει να προσδένεται στην έννοια της *συνείδησης*. Στην πρώτη ενότητα θα παραθέσουμε τα εννοιολογικά εργαλεία του εγχειρήματός μας και θα τα συμπλέξουμε ως προϋπόθεση ανάπτυξης *συνείδησης*. Η αυτοργία (η ικανότητα για δράση, δηλαδή) εκλαμβάνεται συνήθως ως απαραίτητη προϋπόθεση της ηθικής ευθύνης, διότι μπορεί κάποιος να θεωρηθεί ως ηθικώς υπεύθυνος για ένα γεγονός, μόνο εάν αυτός είναι *δρων υποκείμενο* (agent). Η αυτονομία απαιτεί ασφαλώς την απουσία εξαναγκασμού. Εάν κάποιος εξαναγκάζεται να ενεργήσει σωστά εξαιτίας μιας εσωτερικής ή εξωτερικής δύναμης, τότε αυτή η πράξη δεν είναι αυτόνομη. Συνεπώς, ακόμη κι αν η πράξη αυτή ήταν ηθικώς σωστή, ακριβώς επειδή υπαγορεύτηκε από κάποιον εξαναγκασμό, τότε της αξίζει μικρό ποσοστό επαίνου (Μπαγκίνι και Φοσλ, 2014: 31-44).

Η κατανόηση του τι συμβαίνει ή του περί τίνος πρόκειται, φαίνεται πως είναι διαφορετική σε σχέση με την κατανόηση του αν πρέπει να τελεστεί μια πράξη ή όχι. Το πρώτο είδος αντίληψης ξεκινά από τη γνώση γύρω από το «τι είναι» (αρχαιοελληνικά: *επιστήμη*) και καταλήγει στη *θεωρητική σοφία*. Το δεύτερο είδος, όμως, προκύπτει από τον *εφαρμοσμένο συλλογισμό* (practical reasoning) και αφορά την κατανόηση του τι «δέον γενέσθαι» και σε ειδικές περιστάσεις την κατανόηση του κατά πόσο *πρέπει* ή *όχι να τελεστεί* μια συγκεκριμένη πράξη. Ο πρακτικός συλλογισμός μας οδηγεί στην εφαρμοσμένη σοφία (*φρόνηση*). Ο ανθρώπινος συλλογισμός, βάσει αυτής της περιγραφής, διαθέτει την ικανότητα να προσδιορίζει όχι μόνο το «αληθές» αλλά και το «αγαθό».

Έτσι, μέσω της συνείδησης μπορούμε να συλλάβουμε εμπράκτως την *ηθική αλήθεια* και χωρίς την ικανότητα της συνείδησης δεν θα ήταν εφικτός ο ηθικός συλλογισμός. Η συνείδηση περί την ισοβιότητα του χρόνου της ζωής μας προσφέρει την επιλογή διαμόρφωσης ενός βίου οιστρήλατου. Με μια τέτοια συνείδηση ο ποιητής της *Οκτάνας* εις την Οδό των Φιλελλήνων ανέκραξε «*Θεέ! Ο καύσων αυτός χρειάζεται για να υπάρξει τέτοιο φως! Το φως αυτό χρειάζεται, μια μέρα για να γίνη μια δόξα κοινή, μια δόξα πανανθρώπινη, η δόξα των Ελλήνων, που πρώτοι, θαρρώ, αυτοί, στον κόσμο εδώ κάτω, έκαμαν οίστρο της ζωής τον φόβο του θανάτου*» (Εμπειρικός, 1980).

Ο πρακτικός συλλογισμός για το ΠΠΖ ενσαρκώνεται από έναν άνθρωπο εν κοινωνία, διότι χωρίς την σχεσιακή υπόσταση του ανθρώπου ως *προσώπου* είναι αδύνατη η συγκρότηση μιας ζωής πνευματικής, πόσω μάλλον ενός βίου οιστρήλατου, που διαμορφώνεται σε μια κοινωνία ανθρώπων εν σχέσει, δηλαδή *προσώπων* εκ κινήσει, που συναντώνται σε ένα αέναο ταξίδι αυτογνωσίας.

Οι ηθικές προϋποθέσεις σχεδιασμού ενός προσωπικού τρόπου ζωής

Για την πραγμάτωση ενός προσωπικού τρόπου ζωής πρέπει να πληρούνται τρεις προϋποθέσεις: η αυτουργία (agency), η αυτονομία (autonomy) και η συνείδηση (conscience).

α. Η αυτουργία, η ικανότητα για δράση

Η ελευθερία συχνά θεωρείται ότι απαιτεί την ικανότητα να ενεργεί κάποιος κατά τρόπους διαφορετικούς από όσους ενεργούσε μέχρι τώρα ή έχει ενεργήσει στο παρελθόν. Η ελευθερία λοιπόν περιέχεται στην *ικανότητα για δράση* (αυτουργία, agency). Όσοι συμμερίζονται αυτή την άποψη, το να είσαι υπεύθυνος (δρων υποκείμενο) σημαίνει να διαθέτεις μια «ελεύθερη βούληση» μέσω της οποίας ενεργείς ανεξαρτήτως επιθυμιών και δεσμών που εκπορεύονται από φυσικά αίτια. Ακόμη και οι συμβατοκράτες (compatibilists) αποδέχονται την *ελευθερία* για πράξεις που εκπορεύονται με αιτιακό τρόπο από τον εαυτό μας χωρίς εξωγενή καταναγκασμό, ψυχαναγκασμό ή με κάποια διανοητική *ανικανότητα*. Για τους μεταγενέστερους φιλοσόφους οπαδούς του Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.) η *αυτουργία* προϋποθέτει το να κατανοεί κανείς τι πράττει, ποια είναι τα σχετικά δεδομένα ενός θέματος και τον τρόπο που λειτουργεί η αιτιακή σχέση του κόσμου στο βαθμό που μπορεί να διαβλέψει κανείς τις πιθανές συνέπειες της αλληλουχίας των ενεργειών του. Είναι σημαντικό επίσης να διαθέτει το δρων υποκείμενο ένα είδος *αυτοσυνείδησης*, δηλαδή *αυτογνωσίας*, του ποιος είναι, ποια είναι τα στοιχεία του χαρακτήρα και του συναισθηματικού κόσμου του και του τι είναι ικανός να κάνει ή να μην κάνει (Μπαγκίνι και Φοσλ, 2014: 31-35). Η *αυτοσυνείδηση* είναι σημαντική, εφόσον κατά κανόνα δεν έχει νόημα να θεωρούμε ως ελευθέρως δρων υποκείμενο όποιον δεν έχει *συνείδηση των πράξεών* του, όταν, π.χ., κοιμάται.

Για τον Ιμάνουελ Καντ (1724-1804) η *ικανότητα για λογική σκέψη είναι ζωτικής σημασίας* για την *αυτουργία*. Στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* (1788/2011) ο Καντ ασχολείται με τον κύριο ρόλο και τα αντικείμενα της *ανθρώπινης βούλησης* και ισχυρίζεται πως αυτό που έχει σημασία είναι να ενεργεί κάποιος ανιδιοτελώς, εντελώς βάσει της λογικής ή κάποιας ορθολογικής αρχής (*κατηγορικής προσταγής*), αντί να ενεργεί βάσει επιθυμίας ή φόβου. Μόνο αυτού του είδους την λογική πράξη θεωρεί ο Καντ ως αληθινά ηθική πράξη, διότι ακόμη και όταν ενεργεί κάποιος σωστά έχοντας ως βάση την επιθυμία του, καταλήγει ουσιαστικά στο ίδιο: *στο να ενεργεί με κάθε άλλο τρόπο, βάσει των επιθυμιών του*. Με άλλα λόγια, η κατηγορική προσταγή είναι μια *ηθική εντολή* την οποία έχει καθήκον να ακολουθεί κανείς *ανεξαιρέτως*, επειδή είναι *καθολική*, έτσι ώστε οτιδήποτε είναι ηθικώς ορθό για ένα πρόσωπο είναι ορθό για όλα τα πρόσωπα, και οτιδήποτε είναι ηθικώς κακό για ένα πρόσωπο είναι κακό για όλα. Ο κανόνας του Καντ δηλαδή μεταφράζεται ως εξής: «*Να ενεργείς με βάση τον κανόνα ότι αυτό που επιθυμείς μπορεί να αποτελέσει καθολικό νόμο*» (Παπανούτσος, 1985: 222-223). Οι επιθυμίες και οι φόβοι απλώς μας καταλαμβάνουν ως *προϊόν φυσικών και κοινωνικών αιτιών* πέραν των δυνατοτήτων ελέγχου μας. Το να ενεργείς αυστηρά βάσει επιθυμίας *ισοδυναμεί με το να είσαι δέσμιος της επιθυμίας*. Μόνον όταν ενεργούμε βάσει της λογικής είμαστε, κατά τον Καντ, *αυτόνομοι* – δηλαδή αυτοκυρίαρχα όντα, που νομοθετούν ηθικούς νόμους δράσης για τον εαυτό τους.

Πιθανόν, όμως, είναι λάθος το να θεωρούμε *αδιάφορα* τα συναισθήματα και τις επιθυμίες μας, εφόσον αποδεχόμαστε ότι η ηθική ικανότητα για δράση προϋποθέτει την ενσυναίσθηση (empathy) και

την ικανότητα να σπλαχνιζόμαστε τους άλλους, να τους συμπονάμε όταν υποφέρουν, και να νιώθουμε τύψεις ή να μετανιώνουμε όταν πληγώνουμε τους άλλους ή όταν ενεργούμε ανήθικα. Αλλιώς θα είχε νόημα να εκλάβουμε ως ηθικά ή ελεύθερα δρών υποκείμενο ένα ρομπότ ή έναν βιονικό άνθρωπο, που συμπεριφέρεται ορθολογικά και κατέχει όλες τις σχετικές πληροφορίες, αλλά δεν διαθέτει ...στοργικότητα. Αλλιώς, θα έπρεπε να θεωρούμε ότι πρέπει να ισχύουν κάποιες κατάλληλες συνθήκες, ώστε να είναι εφικτή η ηθική ικανότητα για δράση. Οι άνθρωποι δεν θα μπορούσαν να είναι ηθικώς δρώντες και να διαθέτουν ικανότητα για δράση, χωρίς να τηρούνται οι συνθήκες της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, χωρίς να έχουν επαρκή μέσα συντήρησης, πρόσβαση στην πληροφορία, στην επικοινωνία και στην εκπαίδευση, ελευθεροτυπία και διακυβέρνηση χωρίς προκαταλήψεις. Ακόμη και αυτό το πολύ βασικό πλαίσιο προϋποθέσεων πόρρω απέχει από το να είναι προφανές. Φαίνεται πως όταν καταρρέει ο πολιτισμός αναδύεται η ανηθικότητα ή ο αμοραλισμός, αλλά συνάμα φαίνεται εξίσου υπέρμετρα απαισιόδοξο να συμπεράνουμε ότι η ηθική ικανότητα για δράση είναι άκρως αδύνατη χωρίς την ύπαρξη πολλών από τους στυλοβάτες και από καταναγκασμούς της κοινωνίας.

β. Η αυτονομία, η ανθρώπινη δράση ανεξάρτητα από επιθυμίες ή συμφέροντα

Υπάρχει η δυνατότητα να συντάξουμε ορισμένα έγγραφα σαν συμβολαιογραφικές πράξεις που ονομάζονται διαθήκες εν ζωής (living wills) ή εκ των προτέρων οδηγίες (advance directives) και αποτελούν γραπτές νομικές οδηγίες αναφορικά με τις προτιμήσεις ή επιλογές μας για την θεραπευτική αγωγή μας, σε περιπτώσεις που δεν θα μπορούμε να επιλέξουμε οι ίδιοι αυτό που θέλουμε να κάνουν οι θεράποντες γιατροί μας (Mayo Clinic Staff, 2014). Αυτές οι εκ των προτέρων οδηγίες καθοδηγούν τους γιατρούς ή τους φροντιστές μας (caregivers) αν ασθενήσουμε σε τελικό στάδιο ή αν τραυματιστούμε σοβαρά ή βρεθούμε σε κώμα, σε τελευταία στάδια άνοιας ή κοντά στο τέλος της ζωής μας.

Οι υπέρμαχοι της νομιμοποίησης αυτών των εγγράφων ως εκ των προτέρων κατευθυντήριων οδηγιών θεωρούν ότι η νομιμοποίηση αποτελεί προσώρας ένα ζωηρά αμφιλεγόμενο κοινωνικό και ηθικό ζήτημα. Αυτά τα παράξενα έγγραφα αποσκοπούν στο να εξασφαλίσουν ότι οι γιατροί θεραπεύουν τους ασθενείς τους κατά βούλησιν (των θεραπόντων) και όχι όπως οι άλλοι νομίζουν ότι είναι καλύτερο, και αυτή η θέση υποστηρίζει την ικανότητα του ανθρώπου να ενεργεί με τρόπους ηθικούς, την ικανότητα όχι μόνο να επιλέγει και να ενεργεί βάσει εκείνων των επιλογών, αλλά επίσης και να επιλέγει για τον εαυτό του, να σχεδιάζει ο ίδιος την ζωή του (Δημολιάτης, 2016: 54-56). Αυτή η ικανότητα είναι γνωστή ως αυτονομία. Αυτή η έννοια αποκτά διαρκώς μεγαλύτερη σημασία στην ιατρική, επειδή πολλοί ηθικιστές της ιατρικής έχουν εύστοχα υποστηρίξει ότι, εφόσον τα ανθρώπινα όντα είναι αυτόνομα, δεν πρέπει να χορηγούνται αγωγές σε ασθενείς χωρίς την ενήμερη συγκατάθεσή τους σε κάθε είδους θεραπεία, εκτός κι αν δεν διαθέτουν, βέβαια, την ευχέρεια να καταλήξουν σε τέτοιες επιλογές ένεκα, λόγου χάρη, νοητικής ασθενείας. Οι ασθενείς, λοιπόν, πρέπει να κατανοούν αυτό στο οποίο πρόκειται να υποβληθούν, τους κινδύνους που περικλείει και τις πιθανές συνέπειες και, ασφαλώς, εφόσον το κατανοήσουν πρέπει να συναινέσουν σε αυτή την αγωγή. Όταν οι γιατροί δεν «αποσπούν» συγκατάθεση, τους κατηγορούν ότι ενεργούν αυταρχικά, με ασέβεια, επειδή αποφασίζουν το καλύτερο για κάποιον ενήλικα, που θα έπρεπε να μπορεί να προβαίνει ο ίδιος σε τέτοιου είδους επιλογές για τον εαυτό του.

Για φιλοσόφους σαν τον Ιμάνουελ Καντ αυτός είναι ο λόγος που η αυτονομία αποτελεί προϋπόθεση για πραγματικά ηθική δράση. Ο Καντ (1788/2011) υποστηρίζει ότι το δραν αυτόνως ανεξαρτήτως των επιθυμιών ή των συμφερόντων κάποιου είναι εφικτό, επειδή οι άνθρωποι μπορούν να ενεργούν αμιγώς επί τη βάση ορθολογικών αρχών που υποδεικνύονται στους εαυτούς τους από τους ίδιους. Πράγματι, καθώς η λέξη «αυτόνομος» (autonomous) είναι σύνθετη ελληνική λέξη (από το αυτός-εαυτός και νόμος) στην κυριολεξία σημαίνει «αυτοκυβερνώμενος», αυτός που ορίζει τον νόμο του εαυτού του. Οι ενέργειες που γίνονται μέσω εξωτερικού ή εσωτερικού εξαναγκασμού είναι, εν αντιθέσει, «ετερόνομες», ο νόμος τους, δηλαδή, ορίζεται από άλλον, από έτερο (Μπαγκίνι και Φοσλ, 2014: 40-42).

γ. Η συνείδηση

Η λέξη συνείδηση στα αγγλικά, conscience, προέρχεται από τη λατινική conscientia, που αποδίδει τόσο την συνείδηση (δηλαδή τις αισθήσεις, consciousness) όσο και την βαθύτερη συνείδηση ότι κάτι είναι ηθικώς λάθος. Τα σύνθετα μέρη σημαίνουν «γνώση με» (con+scientia) και έτσι διαπιστώνεται η νοηματική συγγένεια με την παλαιότερη ελληνική λέξη «συνείδησις». Η κατανόηση του τι συμβαίνει

είναι μάλλον διαφορετική σε σχέση με την κατανόηση του κατά πόσο πρέπει να τελεστεί μια πράξη ή όχι.

Το πρώτο είδος αντίληψης ξεκινά από τη γνώση γύρω από το «τι είναι», αυτό δηλαδή, που οι αρχαίοι Έλληνες ονόμασαν *επιστήμη* (Πλάτων, *Θεαίτητος*, 201c-d, 1980: 258-260) και καταλήγει στην *θεωρητική* σοφία. Το δεύτερο είδος προκύπτει από τον *εφαρμοσμένο* συλλογισμό (practical reasoning) και διαλαμβάνει την κατανόηση του τι «δέον γενέσθαι» και σε ειδικές περιστάσεις την κατανόηση του κατά πόσο πρέπει ή όχι να τελεστεί μια συγκεκριμένη πράξη και έτσι οδηγούμαστε στην εφαρμοσμένη σοφία (*φρόνηση*). Βάσει αυτής της περιγραφής ο ανθρώπινος συλλογισμός μπορεί να προσδιορίζει όχι μόνο το *αληθές* αλλά και το *καλό*. Αυτή την ηθική αλήθεια μπορούμε, συνεπώς, να την κατανοήσουμε εμπράκτως μέσω της *συνείδησης*. Χωρίς την ικανότητα της συνείδησης δεν είναι εφικτός ο ηθικός συλλογισμός.

Οι μεσαιωνικοί και νεοτερικοί πατερικοί στοχαστές της Δύσης έχουν συμπλέξει την συνείδηση όχι με τη λέξη *συνείδησις*, αλλά με τον παρεμφερή όρο *συντήρησις* (ενόραση), επιδιώκοντας ίσως να προσδιορίσουν το ρόλο της *συντήρησις* στον εφαρμοσμένο συλλογισμό και τη σχέση του με τη συνείδηση, αλλά και με τις νοητικές ικανότητές μας. Ο Θωμάς Ακινάτης (1225-1274), λόγου χάρι, αντιλήφθηκε την *συντήρησις* ως μια απλή πράξη του νου μέσω της οποίας γνωρίζουμε το καλό (*Summa Theologica I*, ερ. 79, άρ. 12-13). Γενικά δηλαδή η *συντήρησις* δεν γινόταν αντιληπτή ως συνείδηση καθεαυτήν, αλλά σαν μια σπίθα που γεννά την συνείδηση.

Γύρω από την συνείδηση αναπτύχθηκε αντιδικία, κατά πόσο μπορεί να σφάλει, κατά πόσο μπορεί να μας υποδείξει τι να κάνουμε, παρά να μας υποδεικνύει απλώς τι να μην κάνουμε και ποιο ρόλο παίζει στο συσχετισμό των γενικών ηθικών αρχών με τις ειδικές καταστάσεις (Μπαγκίνι και Φοσλ, 2014: 51-52). Θεωρητική σοφία και πρακτική γνώση συμπλέκονται κατά την διαμόρφωση της συνείδησης.

Η σχεσιακή υπόσταση ως προσωπική πορεία αυτογνωσίας

Οι άνθρωποι προάγουν την αυτογνωσία τους διαμορφώνοντας υπό συνθήκες αυτονομίας έναν συνειδητό τρόπο ζωής, με ικανότητα για δράση (αυτουργία) μόνον όταν υπάρχουν σχεσιακώς, δηλαδή ως *πρόσωπα εν σχέσει*. Ο θεός μας κάλεσε να γίνουμε πρόσωπα *αληθινά* (Bloom, 2005: 18) και εμείς οφείλουμε να ανταποκριθούμε στην κλήση του και να τείνουμε όσο μπορούμε *το μέτρο του τέλειου αναστήματος του θεού* (Παύλος, *Προς Εφεσ.* 4, 13).

α. Το ανθρώπινο πρόσωπο ως σχεσιακή υπόσταση

Παρόλο που χρησιμοποιούμε τις λέξεις «πρόσωπο» και «άτομο» σχεδόν χωρίς εννοιολογική διάκριση μεταξύ τους, εντούτοις υπάρχει σημαντική εννοιολογική διαφορά ανάμεσά τους. Συχνά οι άνθρωποι αναφέρονται σε κάποιο πρόσωπο ως άτομο και σε κάποιο άτομο ως πρόσωπο. Η κρατούσα τάση είναι να εκλαμβάνουμε αυτούς τους όρους ως συνώνυμους και μάλιστα στην ίδια παράγραφο μπορεί να χρησιμοποιούνται αδιακρίτως ενώ δεν σημαίνουν το ίδιο και ταυτό. Ένα πρόσωπο έχει μάλλον τις ιδιότητες του ανθρώπινου όντος που σκέπτεται και βαδίζει. Ένα άτομο είναι ένα πρόσωπο που υπάρχει μέσα στο πλήθος και διαθέτει μοναδικά ατομικά χαρακτηριστικά (Θεολόγου, 2017). Η πλατωνική σκέψη έχει ως αφετηρία της το άτομο στραμμένο προς το σπηλαιώδη βράχο με τις σκιές που διαμορφώνουν τον κόσμο των ιδεών του (Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 514a-517a). Βρίσκει την πνευματική ανάτασή του στην σωκρατικής έμπνευσης μαιευτική και διαλεκτική μέθοδο, όταν αναπτύσσεται συζήτηση, *διάλογος*, μεταξύ προσώπων, που προάγει συνάμα και την αυτογνωσία του ανθρώπου.

Η λέξη «πρόσωπο» είναι σύνθετη και προέρχεται από τα αρχαία ελληνικά, το ρήμα *ορώ* (=βλέπω) [*αρχ.* πρόσωπον < πρόσ + ὤψ - ὀπός, από θέμα του ὀράω-ῶ] και σημαίνει τον *προς ὅσιν στραμμένο* άνθρωπο (Δημητράκος, 1964: 1066). Ήδη από αυτή την ετυμολογική παραγωγή διαπιστώνουμε την απόλυτη ετερότητα του προσώπου, που διαφοροποιείται από οτιδήποτε συλλαμβάνεται (το πρόσωπο) με τη νόηση ως ον καθεαυτό και ως κοινότητα γνωρισμάτων. Το *ιδιάζον* του προσώπου – και η ετερότητά του – δεν είναι δυνατό να προσδιορισθεί παρά μόνο *να βιωθεί ως γεγονός*, δηλαδή ως μοναδική, ανόμοια και ανεπανάληπτη *σχέση* (Γιανναράς, 1987: 35). Οι αγγλομαθείς θεωρούν πολύ συχνά αλλά εσφαλμένα ότι η λέξη πρόσωπο προέρχεται από τη λέξη *προσωπείο* (λατ. *persona*) αναφερόμενοι στη μάσκα του υποκριτή (δηλαδή του ηθοποιού στο αρχαίο ελληνικό θέατρο), επειδή συνηθιζόταν οι ίδιοι ηθοποιοί

(υποκριτές) να παίζουν περισσότερους από έναν ρόλους, αλλά και τους γυναικείους. Η λατινική λέξη *persona* ενσωματώθηκε την αγγλική γλώσσα και δημιούργησε τις παράγωγες λέξεις προσωπικότητα (*personality*) και πρόσωπο (*person*). Στην διεθνή λεξικογραφική χρήση της δηλαδή στα Αγγλικά η λέξη *person* δεν έχει την ίδια καταγωγική ή ετυμολογική διαδρομή με τη λέξη *πρόσωπο* στα ελληνικά. Η έννοια του προσώπου είναι ακόμη πιο παλιά από τις έννοιες του νου και του σώματος. Το πρόσωπο είναι μια οντότητα που *περπατά και σκέπτεται* και δεν είναι ο νους που σκέπτεται ή το σώμα που περπατά.

Συνεπώς, το πρόσωπο προϋποθέτει δυο απαραίτητα χαρακτηριστικά, ώστε να θεωρηθεί συγκροτημένο: α) είναι μια ζωντανή οντότητα και β) δεν μπορεί να υπάρξει ως άτομο, δηλαδή ως άνθρωπος *μόνος*. Κοντολογίς, απαιτείται η ένταξή του σε μια *κοινωνία ανθρώπων, ζη εν κοινωνία και επικοινωνεί με τους άλλους ανθρώπους*. Επίσης, διακατέχεται από συναισθήματα που μοιράζεται με συνανθρώπους (Θεολόγου, 2017). Ο άνθρωπος ενσαρκώνει μέσα από το ταξίδι του βίου του, που προϋποθέτει αφετηριακό δυναμισμό, την δυνατότητα για εκπλήρωση του εαυτού του ωθούμενος προς τα εμπρός, σαν ένας *μικρός εν σαρκί περιπολός θεός*. Προσπαθεί ή επιδιώκει έτσι την ομοίωσή του όχι απλώς κατ' εικόνα με τον Θεό του αλλά και ως σχέση εν κοινωνία, και το επιτυγχάνει δυνητικά ως *homo viator*, πορευόμενος δια βίου ταξιδιώτης από την *εικόνα* προς την *ομοίωση* (Γουέαρ, 2013).

β. Ο σκοπός της ζωής και ο οιστρήλατος βίος κατά τον Εμπειρικό

Την ουτοπική πολιτεία *Οκτάνα*, όπως την οραματίστηκε ο Εμπειρικός, θα μπορούν να την κατοικήσουν άνθρωποι ελεύθεροι, οι οποίοι με τη ζωή και με το έργο τους θα υπερβούν τα φιλοσοφικά, θρησκευτικά και πολιτικά δόγματα του παλιού κόσμου, μη συναινώντας στις επιταγές συμμόρφωσης προς το κατεστημένο της εποχής τους. Γι' αυτό ο ποιητής ξεχώρισε τους *beatnik* (τους Μπεάτους) και τους ανύψωσε ως άγιους στο τέμπλο της λογοτεχνίας: «Η επιλογή του Εμπειρικού να εντάξει τους προσωπικούς του ήρωες στην ομάδα των Μπήτνικς φαίνεται να έχει υποκινηθεί και από τον πολιτικό χαρακτήρα του κινήματός τους. Οι Αμερικανοί Beats αντιπαρέθεσαν τη ριζοσπαστική πολιτική, τον εξωτισμό και το μυστικισμό στο συντηρητισμό, τη θρησκοληψία και το σκεπτικισμό του συμβατικού δυτικού πολιτισμού των ψυχροπολεμικών χρόνων» (Αρσενίου, 2009: 31, σ. 40). Η κεντρική θέση των *beatnik* ποιητών στο πάνθεον του Εμπειρικού τεκμαίρεται και από το γεγονός ότι στην *Οκτάνα* του αφιερώνει ιδιαιτέρως σε αυτούς το «Beat, Beat, Beat, Beatitude and Love and Glory» (Εμπειρικός, 1980: 24-25).

Έχει προηγηθεί, ωστόσο, στην *Υψικάμινο* (πρώτη έκδοση 1935), στο δικό του σουρεαλιστικό μανιφέστο, «η πίστη του Εμπειρικού σε έναν κόσμο που μέλλεται να έλθει και η διακήρυξή του ότι «η κατέλκυσις ενός σφρήγιοντος λαού πλησιάζει». Αναδεικνύεται μεταφορικά ή και κυριολεκτικά μέσα από ποιήματά του, το *όραμα του νέου κόσμου* και φαίνεται πως πραγματοποιείται σε ένα πρώτο στάδιο, και σύμφωνα με την υπαινικτικότητα των ποιημάτων της *Υψικάμινου*, ο *ευαγγελισμός εκείνος που θα διασαλπισθεί εντονότερα στα επόμενα κείμενα του ποιητή*. Εν πάση περιπτώσει, όμως, «οραματικό» είναι και το *Τριαντάφυλλα στο παράθυρο*, στο οποίο με τρόπο απερίφραστο διακηρύσσεται ως σκοπός της ζωής μας η *αγάπη* και παραδοχή της ίδιας της ζωής. Το ανθρωποκεντρικό τούτο ποίημα μας φέρει πλησιέστερα στις ανάλογες διακηρύξεις της μελλοντικής *Οκτάνας*, καθώς μάλιστα ανακαλείται η θρησκευτική γλώσσα «εν παντί τόπω» (Γιατρομανωλάκης, 1983: 71-72) και εκεί αποκαλύπτει τη θέση του για τον σκοπό της ζωής μας: «*Σκοπός της ζωής μας δεν είναι η χαμέρπεια. Υπάρχουν απειράκις ωραιότερα πράγματα και απ' αυτήν την αγαλματώδη παρουσία του περασμένου έπους. Σκοπός της ζωής μας είναι η αγάπη. Σκοπός της ζωής μας είναι η ατελεύτητη μάζα μας. Σκοπός της ζωής μας είναι η λυσιτελής παραδοχή της ζωής μας και της κάθε μας ευχής εν παντί τόπω εις πάσαν στιγμήν εις κάθε ένθερμον αναμόχλευσιν των υπαρχόντων. Σκοπός της ζωής μας είναι το σεσημασμένον δέρας της υπάρξεώς μας*» (Εμπειρικός, 1974).

Οι αναφωνήσεις και οι κραυγές στον Εμπειρικό εκτός από το ότι έχουν κάτι το υπερβατικά εξωκοσμικό, συνιστούν συνάμα τον διάυλο επικοινωνίας της ψυχής με το όραμα και της πίστης με την ουτοπία (Τζόβας, 2005: 248-250). Και η κραυγαλέα προτροπή στο ποίημα «*Είς την όδον τών Φιλελλήνων*» (Εμπειρικός, 1980: «*Θεέ! Ο καύσων αυτός χρειάζεται για να υπάρξη τέτοιο φως! Το φως αυτό χρειάζεται, μια μέρα για να γίνη μια δόξα κοινή, μια δόξα πανανθρώπινη, η δόξα των Ελλήνων, που πρώτοι, θαρρά, αυτοί, στον κόσμον εδώ κάτω, έκαμαν οίστρο της ζωής τον φόβο του θανάτου*»), συνέχει τον σκοπό της ζωής μας ως αναμόχλευση των πάντων. Μας προτρέπει σε έναν βίο οιστρήλατο, σε μια

πρόταση ζωής, που περιέχει την πλησμονή του φυσικού θανάτου, αλλά συνιστά και μια διαρκή δοξολογία του πνευματικού φωτός, το οποίο στην Ελλάδα το βιώνουμε και ως υλικό φως.

Συμπέρασμα

Εάν ο φιλοσοφικός σκοπός της ζωής μας είναι η *αυτογνωσία*, η ιδέα του θανάτου καθεαυτήν μάς σώζει από την τρομακτική βεβαιότητα του τέλους της ζωής μας ως ενός φαινομένου φυσικού! Ο θάνατος ως αφύπνιση της αξίας της ζωής απαντά εμπράκτως στο ερώτημα ποιο είναι το νόημα της ζωής.

Βιβλιογραφία

Πρόσβαση συνδέσμων 2 Δεκ 2023 (εκτός αν ορίζεται αλλιώς)

- Αρσενίου Ελ., 2009, *Η ρητορική της ουτοπίας, μελέτες για τη μετάβαση στη νέα πρωτοπορία*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Βούλγαρης Ευγ., 2005, *Διατριβή περί Ευθανασίας*, μετάφραση και επιμέλεια Γ. Δημολιάτης και Ε. Γαλανάκης, Αθήνα: Εξάντας, <http://www.biblionet.gr/book/116165/>, σελ. 81. Το πρωτότυπο: «Είναι βέβαια και αυτή, της υπερσώφου και υπεραγάθου προνοίας του νηίστου μία θαυμάσιος οικονομία, ότι συνεκέρασε με την δειλιάν του θανάτου εις τους ανθρώπους, της ζωής την ελπίδα, και με το βέβαιον και άφευκτον της εκβάσεως την αδηλίαν της ώρας· δια να μη απονεκρούται θορυβουμένη και προ καιρού η ψυχή, και να μη προεκθήσκη υπό του φόβου, και προ της ώρας, ο ταλαίπωρος άνθρωπος»: Αρχιεπισκόπου Ευγενίου του Βουλγάρεως, 1804, *Διατριβή περί Ευθανασίας*, Εν Πετρούπολει: Εν τω Τυπογραφείω της Αυτοκρατορικής Ακαδημίας των Επιστημών, διαθέσιμη στον δικτυακό τόπο: <http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/3947>, σελ. 14.
- Bloom Anth., 2005, *Ο θάνατος ως κέρδος*, μτφ. Β. Αργυριάδης, Αθήνα: Εν Πλω.
- Γιανναράς, Χρ., 1987, *Το πρόσωπο και ο Έρωτος*, 4^η έκδοση, Αθήνα: Δόμος.
- Γιατρομανωλάκης, Γ., 1983, *Ανδρέας Εμπειρικός ο ποιητής του έρωτα και του νόστου*, Αθήνα: Κέδρος.
- Γουέαρ, Κάλ., 2013, *Το ανθρώπινο πρόσωπο ως εικόνα της Αγίας Τριάδος*, Αθήνα: Παρρησία. Αποσπάσματα διαθέσιμα στον δικτυακό τόπο: <http://www.amen.gr/article/to-anthropino-prosopo-os-eikona-tis-agias-triados> (πρόσβαση 30.1.2017).
- Clement of Alexandria, *The Stromata*, μτφ. W. Wilson, στο: Al. Roberts, J. Donaldson, and A. Cleveland Coxe (eds.) 1885, *Ante-Nicene Fathers*, Vol. 2, Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., αναθεωρημένη έκδοση: New Advent, 2009, Kevin Knight (επιμ.). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.newadvent.org/fathers/0210.htm> (10.4.2017).
- Δημητράκου, Δ., 1964, *Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν*, Αθήνα: Περγαμηναί, σ. 1066
- Δημολιάτης, Γ. 2016, «Η απάντησή μου Πότε πρέπει να πεθάνω εγώ: Στην ώρα μου, ούτε πρόωρα ούτε μετάωρα. Η διαθήκη μου», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 33 (συμπλ. 1): 54-54, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.mednet.gr/archives/2016-sup/pdf/54.pdf>.
- Εμπειρικός, Ν., 1980, *Οκτάνα*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Εμπειρικός, Ν., 1974, *Υψικάμινος*, Αθήνα: Πλειάς.
- Θεολόγου, Κ., 2017, «Από τον ομηρικό Οδυσσέα στον σύγχρονο πλάνητα (homo viator)», *Αντίφωνο*, 10.1.2017: <https://antifono.gr/από-τον-ομηρικό-οδυσσέα-στον-σύγχρονο/>.
- Καντ, Ιμ., 1788/2011, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, μτφ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Εστία.
- Mayo Clinic Staff, 2014, “Living wills and advance directives describe your preferences for end-of-life care. These documents speak for you when you’re not able to speak for yourself” στο: *Consumer Health*, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <http://www.mayoclinic.org/healthy-lifestyle/consumer-health/in-depth/living-wills/art-20046303>.
- Μπαγκίνι Τζ. και Φοσλ Π., 2014, *Τα Εργαλεία της Ηθικής, Έννοιες και μέθοδοι της ηθικής φιλοσοφίας*, μτφρ.- επ. Κ. Θεολόγου, Αθήνα: Καστανιώτη.
- Παπανούτσος, Ε. Π., 1985, *Η κρίση του πολιτισμού μας*, Αθήνα: Φιλιππότη.
- Πλάτωνος *Θεαίτητος ή περί επιστήμης*, 1992, μτφ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου, Αθήνα: Κάκτος.
- Πλάτωνος *Πολιτεία*, 2002, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Πόλις.
- Τζιόβας, Δ., 2005, «Η ρητορική της αποστροφής και της παντάνασσας κραυγής στον Εμπειρικό», στο: *Από το λυρισμό στο μεταμοντερνισμό. Πρόσληψη, ρητορική και ιστορία στη νεοελληνική ποίηση*, Αθήνα: Νεφέλη.